

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:4 • 2012

Folkskoleinspektionen och moderniseringen av folkskolan i Sverige 1860–1910

JAKOB EVERTSSON *Åbo akademi*

Mellan mitten av 1800-talet och början av 1900-talet förändrades och moderniserades folkskolan från en religiös utbildning mot en bredare medborgarutbildning. Forskare har i andra nordiska länder pekat på ett samband mellan folkskoleinspektionernas verksamhet och skolans modernisering. I denna uppsats undersöks den svenska folkskoleinspektionen och inspektörernas betydelse, både för utvecklingen av undervisningens innehåll och för stärkandet av folkskollärarna som yrkesgrupp.

Inledning¹

Inrättandet av folkskoleinspektioner i de nordiska länderna under den senare hälften av 1800-talet var en del i ett centralt initierat moderniseringsprojekt vars syfte var att harmonisera och förbättra folkundervisningen.² Folkskolan användes som redskap för att skapa moderna medborgare, vilket tänktes ske genom en utökning av undervisningen. Folkskoleinspektionen fick därför som uppgift att påskynda utbyggnaden av folkskolan i syfte att stärka medborgarundervisningen, vilket så småningom alltmer skedde på bekostnad av den traditionellt kyrkliga

1. Uppsatsen har tillkommit med stöd från nätverket "Folkskollärarnas roll i samhällslivet 1860–1960" och under gästforskarvistelser vid Högskolan Dalarna och Uppsala universitet. Projektet finansieras av Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Lars Hiertas minne, Gunvor och Josef Anérs stiftelse och Nordiska kulturfonden. Tack till professor Lars Petterson för kommentarer på ett tidigare utkast.

2. Lars Petterson, "1842, 1822 eller 1882: vad är det som bör firas?", *Forskning om utbildning: tidskrift för debatt och analys* 9:1:4 (1991) s. 23.

Teol. dr. Jakob Evertsson, f. 1975, är forskare i historia vid Åbo akademi. Bland hans senare publikationer märks "Bishops and professionalization in Sweden, c. 1780–1880", i *Scandinavian Journal of History* 36:1 (2011) och "Caricatures of clergymen in nineteenth-century Sweden: the case of the bishops and their political role", *European Review of History* (kommande).

E-post: jakob.evertsson@abo.fi

undervisningen. För Norges del menar Dag Thorkildsen att ”med opprettelsen av skoledirektørinstitusjonen var kirkens makt over skolen definitivt brutt selv om socknepresten forsaatt skulle vaere formann for skolestyret”.³ Inspektörerna verkade genom besök i sockenskolorna och gav förslag på åtgärder om hur brister skulle kunna åtgärdas utifrån centralmaktens ambitioner. En central del i inspektörernas verksamhet var att vid skolbesöken samverka med folkskollärarna och ge dem råd och anvisningar i arbetet. En professionaliserad lärarkår ansågs av inspektörerna nämligen vara en förutsättning för att implementera de statliga regleringarna på lokalnivån.

Det övergripande syftet med artikeln är att lyfta fram några aspekter av moderniseringen av folkskolan i Sverige under perioden 1860–1910 såsom den framträder i folkskoleinspektionens berättelser. De övergripande frågor som ställs är: 1) Vilken roll hade folkskoleinspektionen i framväxten av de medborgerliga undervisningsämnen? 2) Fanns det en relation mellan införandet av folkskolinspektionen och professionaliseringen av folkskollärrollen? År 1860 har valts som begynnelseår eftersom folkskolinspektionen då inrättades i Sverige som ett instrument för modernisering. År 1910 har valts som slutår på grund av att kyrkans grepp om skolan då på allvar börjat lossas, vilket bland andra Lennart Tegborg har visat.⁴ En viktig anledning till denna utveckling var sannolikt att folkskoleinspektörerna på central och regional nivå samt folkskollärarna på lokal nivå samverkade i arbetet för en utvidgad medborgarutbildning.

Med modernisering avses här den process som innebar den nationella medborgarutbildningens utbyggnad i Sverige. Enligt Ola Svein Stugu var förändringen av utbildningssystemen inte enbart en konsekvens av moderniseringen i samhället: den var också en motor för modernisering och nationell integration. Det senare perspektivet är förhärskande i denna studie. Processen innebar inrättandet av skolinspektioner, stärkande av lärarkåren, statlig kontroll över läroplaner och examination

3. Dag Thorkildsen, ”Grundtvigianerne og moderniseringen av den norske skole”, i Ingmar Brohed (red.) *Kyrka och nationalism i Norden: nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet* (Lund 1998) s. 255. Olof Wennås menar att utvecklingen i Sverige mot en statlig centraliserad folkskola med en allmän medborgarutbildning ledde till att det kyrkliga inflytandet minskade. Olof Wennås, ”Skolans styrning genom tiderna: en översikt”, i Stig G. Norström & Gunnar Richardson (red.) *Utbildningshistoria 1998:78* (Uppsala 1998) s. 20.

4. Lennart Tegborg, *Folkskolans sekularisering 1895–1909: upplösningen av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige* (Stockholm 1969) s. 398.

samt lossandet av banden mellan kyrka och skola. Utbildning var således ett viktigt medel för staten att stärka nationen och de medborgerliga värderingarna.⁵ Det skulle dock ha varit svårt att använda folkskolan för detta syfte om en anknytning till folkliga föreställningar och den lokala kontexten hade saknats. Oliver Zimmer menar därför att man i stället för att dikotomisera mellan nationsbygge ovanifrån och underifrån, vilket varit vanligt i forskningen, borde fokusera på den process som formulerades av samtliga parter gemensamt. En interaktion fanns, menar han, mellan den nationaliserande staten och den lokala nivån.⁶ Zimmer menar att det var på grund av att nationell lojalitet fick en så central roll i den moderna nationalstatens moraliska ekonomi som regioner och lokalsamhällen tvingades delta i de statsledda initiativen. Utbildningsväsendet var det område där detta blev allra mest synligt.⁷ I denna undersökning kommer ett sådant relaterande förhållningssätt att tillämpas eftersom folkskoleinspektionen utvärderade de lokala skolorna. I Sverige fungerade folkskollärarna troligen som en allt viktigare länk mellan den centrala och lokala nivån, eftersom det var med hjälp av dessa som de nya tankarna kommunicerades till skolbarnen.⁸

Tidigare forskning

I Sverige har Egil Johansson med hjälp av folkskoleinspektörernas berättelser visat hur skolans undervisning under 1860-talet började förändras från en i huvudsak renodlad förberedelse för konfirmationen mot en utbyggd folkskola för medborgerlig utbildning, vilket antyder ett utökat samarbete mellan lokal och central nivå vid denna tid. Johansson har dock begränsat sin undersökning till 1860-talets utveckling.⁹ Daniel Lindmark har för samma period visat att folkskoleinspektörerna för-

5. Ola Svein Stugu, "Educational ideals and nation building in Norway 1840–1900", i Sirikka Ahonen & Jukka Rantala (red.) *Nordic lights: education for nation and civic society in the Nordic countries, 1850–2000* (Helsingfors 2001) s. 108–113.

6. Oliver Zimmer, *Nationalism in Europe, 1890–1940* (Basingstoke 2003) s. 45f.

7. Oliver Zimmer, "Nation, nationalism and power in Switzerland, c. 1760–1900", i Len Scales & Oliver Zimmer (red.) *Power and the nation in European history* (Cambridge 2005) s. 344.

8. John Boli menar att inspektörsberättelserna avslöjar ett starkt åtagande från både lära- rarnas och inspektörernas sida i förverkligandet av folkskolans intentioner. John Boli, *New citizens for a new society: the institutional origins of mass schooling in Sweden* (Oxford 1989) s. 230.

9. Egil Johansson, "Mindre än minimum": den gamla hemläsningen och föräldrarnas ambitioner för barnen i ljuset av folkskoleinspektörernas berättelser 1861–1868", *Forskning om utbildning: tidskrift för debatt och analys* 91:4 (1991) s. 28f.

sökte influera prästerskapet att kräva att folkskolans minimum skulle utgöra en förutsättning för att antas till nattvardsläsningen. Prästernas medverkan blev härvidlag ett starkt bidragande skäl till att föräldrarna kunde övertalas att låta barnen studera på en bredare utbildning.¹⁰ Josef Graléns har i en historik över folkskoleinspektionen i Örebro län indikerat att inspektörerna understödde de lokala lärarna i utvecklingen mot en bredare folkskola. Fokus i studien är emellertid på inspektionens organisatoriska utveckling och inte på folkskolans modernisering.¹¹ Andra forskare har även, trots att temat varit ett annat än i föreliggande studie, använt sig av folkskoleinspektörernas berättelser i sina studier.¹² Det nya här blir att i ett längre tidsperspektiv empiriskt granska moderniseringen av folkskolan utifrån inspektionsrapporterna i Uppsala stift, dels för utvecklingen av folkskolans undervisning, dels för professionaliseringen av folkskollärarollen.

Viss forskning har tidigare genomförts om folkskoleinspektionen i Norden relaterat till moderniseringen. I Norge inrättades sex folkskoleinspektörer år 1860, men de var så få att deras inflytande inledningsvis var relativt begränsat när det gällde mer omfattande reformer. Snart utökades de emellertid till antalet och kom då att spela en central roll för moderniseringen av folkskolan. Odd Asbjørn Mediås menar, i sin historiska översikt över de norska skolinspektörernas verksamhet, att de "var et viktig statlig verktøy for utviklinga fra menighetskole til borgerskole".¹³ De norska folkskollärarna deltog även i debatten om folkskolan från mitten av 1800-talet och önskade en reform i riktning mot en mer sekulariserad skola och avveckling av det andliga styret.¹⁴

I Finland har folkskoleinspektionen undersökts av Aaro Harju. Här inrättades en folkskoleinspektion 1866 vilken, enligt Harju, var ett led i

10. Daniel Lindmark, *"Sann kristendom och medborgerlig dygd": studier i den svenska katekesundervisningens historia* (Umeå 1993) s. 155f.

11. Josef Gralén, *Folkskoleinspektionen i Örebro län åren 1861–1914: jämte kortfattad översikt av folkundervisningen i länet före 1861* (Stockholm 1958).

12. Se Margaretha Mellberg, *Pedagogen och det skrivna ordet: skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870–1920* (Göteborg 1996); Mats Sjöberg, *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996); Nils-Åke Sjösten, *Concordieformel och samhällsnytta: folkskoleinspektionens syn på folkbildningen speglad i litteraturrekommendationerna för den tidiga sockenbiblioteksrörelsen* (Linköping 1991); Boli (1989)

13. Odd Asbjørn Mediås, *En 132-årig skolehistorie: skoledirektorsembetet i Norge 1860–1992* (Steinkjer 1997) s. 49.

14. Alfred Oftedal Telhaug & Asbjørn Mediås, *Grunnskolen som nasjonsbygger: fra statspietisme till nyliberalisme* (Oslo 2003) s. 58f.

skolans frigörelse från kyrkan och bidrog till moderniseringsprocessen mot en medborgarskola. Det dröjde dock till 1871 innan tre inspektörer påbörjade sitt arbete och 1874 tillsattes 25 inspektörer. Den förste överinspektören, Uno Cygneus, arbetade aktivt för professionaliseringen av lärarnas roll och skolans sekularisering, vilket också delvis skedde genom den nya kyrkolagen 1869, utarbetad av Ludvig Schaumann.¹⁵

I Norge och Finland tycks folkskoleinspektionen således ha medverkat till en förändring av skolan i riktning mot en utökad medborgarskola liksom en professionalisering av folkskollärarollen. Den danska utvecklingen var dock särpräglad, vilket Erik Nørr har visat, eftersom en folkskoleinspektion aldrig inrättades där, trots flera försök. I stället fortsatte prostar och biskopar att dominera skoltillsynen, vilket gjorde att utvecklingen mot en moderniserad folkskola fortskred i långsammare takt och kyrkan kvarstod som inspektionsmyndighet under längre tid.¹⁶

Tidigare europeisk forskning om folkskoleinspektionerna har också framhävt deras betydelse för moderniseringen av undervisningsväsendet. Charles McClelland menar i en studie av professionaliseringen av olika yrkesgrupper i Tyskland att undervisning var en av de sysselsättningar som till stor del professionaliserades genom utökad statlig kontroll och inspektion.¹⁷ Hugh McLeod har i en jämförande studie vidare visat att en statlig professionell folkskoleinspektion började ersätta den kyrkliga inspektionen i Tyskland, Frankrike och England under 1800-talet. Detta medverkade till en sekularisering och modernisering av undervisningens innehåll i samtliga länder, även om det skedde i olika takt.¹⁸

Källmaterial och avgränsning

Det källmaterial som främst kommer att undersökas i denna studie är det som genererades av folkskoleinspektionen i Uppsala stift. Berättelser om tillståndet i skolorna författades av inspektörerna med fem eller sex års

15. Aaro Harju, *Maalaiskansakoulujen tarkastustoimi vuosina 1861–1921* (Jyväskylä 1988) s. 515–520. Se även Bertel Nyholm, "Vår uppgift är den högsta i lifvet...": studier i den finlands-svenska folkskollärarkåren 1871–1971 ur pedagogikhistorisk och utbildningssociologisk synvinkel (Åbo 1999).

16. Erik Nørr, *Skolen, praesten och kommunen: kampen om skolen på landet 1842–1899* (Viborg 1994) s. 125–129.

17. Charles E. McClelland, *The German experience of professionalization: modern learned professions and their organizations from the early nineteenth century to the Hitler era* (Cambridge 1991) s. 45.

18. Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe 1848–1914* (Basingstoke 2000).

mellanrum och insändes till domkapitel och ecklesiastikdepartement. Berättelserna kunde vara av ganska olika omfattning och variera mellan 45 sidor och upp till hela 214 sidor beroende på region och tidsperiod.¹⁹ De rapporter som producerades i Uppsala stift under perioden 1860–1910 utgjorde omkring 10 procent av de totala inspektörsberättelserna i landet. Inspektörernas verksamhet präglades till stor del av arbetet att omsätta gällande lagstiftning och stadgor i praktiken. För att samla in informationen genomfördes klassrumsbesök där observationer av lärare och elever presenterades. Inspektörerna kunde också ge prov till eleverna för att bedöma deras kunskapsnivå i olika ämnen. Intervjuer skedde även med ledamöter i skolrådet, med föräldrar och med kyrkoherden.²⁰ I den statistik som förekommer i artikeln har en avgränsning gjorts mot kontrakten i Hagunda, Lagunda, Trögds, Åsunda, Håbo, Örbyhus, Norra och Södra Fjärdhundra samt de församlingar av Olands och Frösåkers kontrakt som hörde till Uppsala län. Tillsammans omfattade kontrakten 82 församlingar i Uppsala stift och utgjorde ett av stiftets fyra inspektionsdistrikt, vilket således ger en relativt god representativitet. Valet har även gjorts på grundval av att det här går att göra en statistisk analys av alla studerade områden över hela perioden.

Inspektörerna, som var kända namn inom skolvärlden, hade arbetsområden som följde stiftsindelningen. Inledningsvis tillsattes 20 inspektörer som hade uppdraget som bisyssla men efter några år hade antalet stigit till 28. År 1876 var de 41 till antalet och i slutet av 1800-talet tjänstgjorde upp till 55 inspektörer i Sverige.²¹ Varje kontrakt hade sin folkskoleinspektör som sammanställde rapporten och undertecknade den med sitt namn. Det bör påpekas att rapporterna till en del var subjektiva då inspektören i vissa fall kunde gå ganska raskt från situationsbeskrivning till anvisningar om hur det borde vara. Ändå representerade de den officiella synen på folkundervisningen och tillmättes därför stor vikt.²² Rapporterna täckte ett flertal områden, varav två särskilt skall studeras här: *undervisningen i olika ämnen* och *lärarkraften och lärarnas skicklighet*. Inom ramen för dessa kategorier kommer följande problem

19. Östen Persson, *Den statliga regionala skolinspektionen 130 år 1861–1991: några anteckningar om den statliga regionala skolinspektionen* (Stockholm 1991) s. 8–10.

20. Mats Ekholm och Kerstin Lindvall, "Skolinspektioner – i tid och otid", *Pedagogisk forskning i Sverige* 13:1 (2008) s. 43.

21. Wennås (1998) s. 22.

22. Mellberg (1996) s. 74–76.

att undersökas: 1) framväxten av en medborgerlig utbildning; 2) bedömningen av folkskollärarnas undervisningsnivå och kunskaper; och 3) folkskollärarnas utbildningsnivå och lärarkårens tillväxt. Den första punkten behandlar undervisningens innehåll och de två senare folkskollärarnas roll.

Folkskoleinspektionen och medborgarutbildningens framväxt

Redan under första hälften av 1800-talet framträdde förenklat sett två huvudsakliga linjer i debatten om folkundervisningens utformning. Den första linjen var en mer konservativ och bildningsbegränsande ståndspedagogik som förespråkade en traditionell kyrklig undervisning med kommunal styrning. Den andra linjen innebar en liberal, bildningshöjande strävan efter medborgerlig bildning med ökad central styrning och en utökad bildning med ämnen som skrivning, räkning, historia, geografi och samhällslära. Folkskolestadgan från 1842 innebar en kompromiss mellan dessa båda synsätt, fattigskola (eller katekesskola) och medborgarskola, vilket medförde att den mer kyrkligt inriktade skolan delvis fortsatte sin existens.²³ Ulf P. Lundgren har i Sverige argumenterat för att en moralisk läroplanskod, som uttrycktes genom folkskolestadgan år 1842, kom att ersättas av en realistisk kod i folkskolan från den senare delen av 1800-talet fram till 1900-talets början. Den moraliska läroplanens grund var Gud *och* Fosterlandet baserad på ett kyrkligt bildningsideal samt baskunskap om fäderneslandet, medan den realistiska koden var en tydligare medborgarutbildning baserad på ett naturvetenskapligt bildningsideal.²⁴ Tomas Englund har vidareutvecklat konceptet och menar att den realistiska koden snarare bör ses som ett specialfall av en bredare medborgerlig kod.²⁵

Framväxten av en bredare medborgerlig kod främjades av att den avancerade skrivkonsten introducerades vid mitten av 1800-talet.²⁶ En orsak till dess genomslag var att jordbruket började fungera enligt kapitalistiskt mönster, vilket medförde ökade krav på kunskaper i räkning

23. Lindmark (1993) s. 130–133.

24. Ulf P. Lundgren, *Att organisera omvärlden: en introduktion till läroplansteori* (Stockholm 1989) s. 65–72.

25. Tomas Englund, *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension* (Stockholm 2005) s. 113f.

26. Se Mellberg (1996) kap. 3 och 4.

och skrivning.²⁷ Denna utveckling i folkskolans tidiga skede medförde på sikt större möjligheter att införa en bredare undervisning i folkskolan utöver folkskolans minimum. Det administrativa sambandet mellan kyrka och skola förblev dock obrutet i och med kommunalreformen 1862, då en åtskillnad gjordes mellan borgerliga och kyrkliga ärenden. Detta berodde på att skolan fortsatt kom att vara en kyrkans angelägenhet och dess ärenden behandlades därför på kyrkostämman under kyrkoherdens ordförandeskap. Dock kan det sägas att sekulariseringen av skolans innehåll tog sin början i ståndssamhällets upplösning och uppsplittringen av socknen i en borgerlig och en kyrklig kommun. Svårigheter för kyrka och prästerskap inträdde då ett ”mera differentierat samhälle krävde större utrymme för de medborgerliga ämnena – på kristendomsundervisningens bekostnad”, som Lennart Tegborg har framhållit.²⁸ Genom utfärdandet av ett antal så kallade normalundervisningsplaner i slutet av 1800-talet ökade staten sitt inflytande över själva undervisningen.²⁹

Historia och geografi ökar sin andel

Det kan således konstateras att folkskolan i början av 1860-talet organisatoriskt och innehållsmässigt fortfarande var mer av en kyrkans skola. Detta framgår även av folkskoleinspektionens statistik för hela landet: vid tiden för folkskoleinspektionens inrättande 1861 undervisades endast 13 procent av skolbarnen i medborgarämnena geografi och historia, medan 88 procent undervisades i katekesen och 52 procent i biblisk historia. Utvecklingen gick dock tydligt mot en ökning av undervisning i de ämnen som lästes över folkskolans minimum redan på 1860-talet. Egil Johansson har visat att andelen barn som undervisades i geografi och historia 1871 hade ökat till 43 procent, vilket således innebar en ökning på hela 30 procentenheter på relativt kort tid efter det att folkskoleinspektionen påbörjat sin verksamhet. En annan förändring var att 80 procent år 1871 undervisades i katekesen och 86 procent i biblisk historia, vilket visar på en förskjutning mot biblisk historia inom kristendomsämnet.³⁰ Det blir utifrån Johanssons resultat intressant att se hur förändringen såg ut i ett längre perspektiv. Fortsatte den utveckling som han skisserar?

27. Petterson (1991) s. 15.

28. Tegborg (1969) s. 22.

29. Sådana normalplaner utfärdades åren 1878, 1889 och 1900.

30. Johansson (1991) s. 39. Enligt ett kungligt formulär från 1864 skulle biblisk historia ”föregå” katekesen, vilket avspeglas i statistiken.

TABELL 1: *Andel barn undervisade i olika ämnen i Hagunda m.fl. kontrakt 1866–1886*³¹

År	Kyrkans minimum		Över folkskolans minimum
	Katekes	Biblisk historia	Geografi och historia
1866	79%	82%	30%
1886	65%	100%	61%

Ovanstående tabell är baserad på folkskoleinspektionens berättelser i Hagunda med flera kontrakt i Uppsala stift. Här kan vi urskilja andelen skolbarn som undervisades i de ämnen som hörde till kyrkans minimum respektive över folkskolans minimum.³² Andelen barn som undervisades i geografi och historia i kontraktet ökade från 30 procent 1866 till 61 procent 1886, det vill säga en fördubbling. Det är alltså utifrån ovanstående statistik tydligt att medborgarutbildningen var på frammarsch i slutet av 1800-talet.

Enligt Ola Svein Stugu representerar skolnärvaro ett möte med translokala idéer och attityder vilket särskilt förmedlades genom ämnen som geografi och historia.³³ Vi kan även notera att katekesläsningen minskade i omfattning från 79 procent 1866 till 65 procent 1886 medan biblisk historia ökade från 82 procent år 1866 till 100 procent år 1886. Även denna förändring var ett tecken på att kyrkans grepp om skolan långsamt började lossas. Katekesundervisningen kan nämligen sägas vara mer doktrinär medan biblisk historia i högre grad motsvarar en icke-konfessionell kristendomskunskap och moralundervisning.³⁴ Sven G. Hartman menar att en vändpunkt skedde i kristendomsundervisningen på 1880-talet, då det system som byggde på hemmens undervisningsplikt avskaffades och

31. Egen bearbetning baserad på tryckta berättelser om Folkskolorna i riket af tillförordnade folkskole-inspektörer i Uppsala stift år 1886 (hädanefter benämnda som FSIB) och otryckta inspektörsberättelser för år 1866 och 1886, Uppsala domkapitel, Landsarkivet. Uppsala. Eftersom inspektionsdistriktet såg annorlunda ut 1866 mot 1886 har en rekonstruktion av församlingarna för detta år gjorts utifrån hur distriktet såg ut 1886. Därmed kan vi följa utvecklingen över tid för en och samma geografiska region.

32. Något missvisande presenteras ämnena geografi och historia var för sig år 1886, till skillnad från år 1866 då de redovisas gemensamt. Med stor sannolikhet gäller dock den procentsats som uppges för geografi även historia eftersom ämnena i regel kombinerades i statistiken.

33. Stugu (2001) s. 118.

34. Sven-Åke Selander, *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen Fleninge 1820–1890* (Stockholm 1986) s. 174.

ansvaret överfördes på lärare och skola.³⁵ I början av 1900-talet ersattes katekesens systematiska uppställning helt av ett mer historiskt berättande framställningssätt. Under den socialdemokratiska regeringen med Verner Rydén som ecklesiastikminister togs katekesen bort som lärobok och undervisningen skulle i stället bygga direkt på Bibeln. Fokus lades på Jesus som föredöme och etisk vägledare.³⁶

Andelen undervisade barn i medborgerliga ämnen började alltså växa i omfattning under senare hälften av 1800-talet och fortsatte att göra så fram till slutet av 1800-talet, samtidigt som kristendomsämnen förändrades inbördes. Ett rimligt antagande är att folkskoleinspektionen spelade en central roll i denna utveckling. Daniel Lindmark har hävdade att 1860-talet var ett nyckeldecennium i förverkligandet av folkskolans minimum eftersom undervisningen i skrivning och räkning ökade så markant. Detta hade att göra med folkskoleinspektörernas roll för att förändra prästernas attityd i relation till folkskolans minimum.³⁷ Den förändring som skedde i folkskolans undervisning, som Egil Johansson statistiskt har presenterat utifrån inspektörsberättelserna, kan alltså bekräftas även i ett längre tidsperspektiv. Forskningen kompletterar även Johanssons resultat genom att visa att slutet av 1800-talet fortsatt såg en utökning av andelen undervisade barn över minimum i medborgarämnen som historia och geografi.

Ett vanligt argument i tidigare forskning har varit att prästerna var konservativa och därmed bidrog till bevarandet av en äldre kyrklig ordning för undervisningen. Om vi följer Lindmarks argument torde prästerna dock ha varit mer förändringsbenägna än man tidigare ansett och samarbetat med folkskollärarna i utökandet av undervisningen. Detta mer positiva synsätt på prästernas insatser i folkundervisningen framträder i folkskoleinspektörernas berättelser. Inspektören Henrik Emanuel Thorman framförde exempelvis 1870 argumentet att prästerna gjorde mycket för folkskolan, medan skolrådsledamöterna däremot uppvisade en mindre grad av aktivitet:

35. Sven G. Hartman, "Hur religionsämnet formades", i Edgar Almén, *Livstolkning och värdegrund: att undervisa om religion, livsfrågor och etik* (Linköping 2000) s. 216.

36. Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott: en studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Uppsala 2004) s. 276; Erik Petré, *Kyrka och makt: bilder ur svensk kyrkohistoria* (Uppsala 1994) s. 295f.

37. Lindmark (1993) s. 134, 156.

Att presterskapet under det sista årtiondet erhållit och efterkommit kraftiga väckelser att mera omsorgsfullt än förr uppfylla sina ansvarsfulla pligter i afseende på folkskolorna, är obestriddligt...Önskligt vore, att många skolrådsledamöter följde sådanes exempel; men tyvärr förhåller det sig i allmänhet mycket beklagligt med denna till sitt syftesmål så vackra institution.³⁸

En orsak, enligt Thorman, var att man vid val av ledamöter till skolråden inte tillräckligt beaktade personer som var kända för nit för skolväsendet utan valde ledamöter på helt andra grunder.³⁹ Kyrkoherden Lars Landgren visade i en skrift från 1860-talet på den ambivalenta ställning som prästerna hade: "Under det att vi inför riksdag och publik stämplas såsom skolans och upplysningens fiender, betraktas vi av allmogen som fanatiska upplysningsivrare".⁴⁰ En misstänksamhet mot folkskolestadgan som sådan hade visserligen tidigare funnits bland prästerna eftersom den drivits fram av liberala krafter. Dock fanns också starka talesmän för den liberala linjen i prästeståndet, exempelvis Johan Henrik Thormander.⁴¹ Även bland folkskollärarna intogs i slutet av 1800-talet olika ståndpunkter i frågan om undervisningens innehåll, som Karl Göran Algotsson har visat. Sveriges allmänna folkskolläraryörening och dess organ *Svensk Läraretidning* fördömde "katekesplugget" av pedagogiska skäl medan en annan riktning, Svenska folkskolans vänner, i stället intog en uttalat kristlig inställning i sitt organ *Folkskolans Vän*. Den senare förblev betydligt mindre till sitt medlemsantal men visar ändå på att utvecklingen inte var entydig bland folkskollärarna.⁴² När det gäller folkskoleinspektionen i Uppsala stift är det emellertid tydligt att inspektörerna i huvudsak förespråkade en mer reformvänlig linje, vilket manifesterades i deras strävanden för utökandet av den medborgerliga undervisningen.

38. FSIB (1869–70) s. 22.

39. FSIB (1869–70) s. 22.

40. Citatet i Anna Sörensen, *Svenska folkskolans historia 3: det svenska folkundervisningsväsendet 1860–1900* (Stockholm 1942) s. 39.

41. Petrén (1994) s. 249. En orsak till kritiken i prästeståndet hade även varit att kostnaderna för folkskolan föll på de besuttna bönderna medan staten betalade för lärda skolor åt de rikas barn, vilket man såg som en orättvisa.

42. Karl-Göran Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet: debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Uppsala 1975) s. 21.

Läseboken och folkskolans historieundervisning

Utgivandet av den av staten publicerade *Läsebok för folkskolan* 1868 var en milstolpe för utvecklingen av historieundervisningen och för den statliga styrningen i riktning mot utökad undervisning.⁴³ Tidigare hade det rått brist på profana läromedel för läsundervisningen, vilket inneburit att Bibeln och psalmboken i stor utsträckning använts. Folkskoleinspektörerna verkade aktivt för införandet av en ny lärobok i syfte att förbättra undervisningen i historia och detta kom att få stor betydelse för utvecklingen. Av de sju avdelningarna i läseboken ägnades två helt åt historiska ämnen. Boken var inte lika dominerad av fältslag och kungar som Hägermans *Läro- och läsebok i den svenska historien, i trenne kurser*, som varit i bruk sedan 1850-talet. Ämnen som grundlagen och Linnés botanik gavs också utrymme i läseboken. Dock kan båda böckerna ses som exempel på hur skapandet av en nationell ikonografi kunde yttra sig.⁴⁴ Såväl hjältar, myter, ödes- och högtidsstunder som djur- och växtliv nationaliserades genom att exempelvis furan och björken på ett närmast mytologiskt sätt fick symbolisera svenskheten.⁴⁵ Flera författare förekom i båda böckerna, däribland Geijer, Tegnér, Afzelius, Fryxell och Nicander, vilka samtliga hade tydliga kopplingar till Götiska förbundet och romantiken. Den gemenskap som det uppväxande släktet skolades in i genom *Läsebok för folkskolan* var den nationella gemenskapen och inte i lika hög grad som tidigare den kyrkliga församlingsgemenskapen. Eric Hobsbawm har uttryckt det som att skolans uppgift under epoken blev att stöpa landsmän.⁴⁶ Enligt Torkel Jansson hade den nya svenska nationalstaten fått sin medborgarkodex genom *statens läsebok*.⁴⁷

Henrik Edgren har diskuterat i hur hög grad medborgarundervisning egentligen förmedlades genom 1868 års läsebok. Dels menar han att det kyrkliga inflytandet fortfarande var påtagligt eftersom det lutherska arvet framträder på ett så tydligt sätt i läsebokens texter, dels lyser den

43. *Läsebok för folkskolan: faksimilietgåva efter första upplagan 1868* (Avesta 1979). Lars Furuland menar att läseboken innebar "det dittills viktigaste brottet med katekesläsnings-traditionen". Lars Furuland, "Läsebok för folkskolan", i *ibid.*, s. XXIV.

44. Orvar Löfgren, "Nationella arenor", i Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.) *Försvenskningen av Sverige: det nationellas förvandling* (Stockholm 1993) s. 25.

45. Löfgren (1993) s. 50, s. 95.

46. Eric J. Hobsbawm, *Kapitalets tidsålder* (Stockholm 1994) s. 132.

47. Torkel Jansson, "Stat-kommuner-frivilligföreningar: bildningens plats i ett evigt historiskt triangeldrama: exemplet 1800-talet", i *Forskning om utbildning: tidskrift för analys och debatt* 4/91 (Uppsala 1991) s. 75.

politiska skolningen med sin frånvaro då ordet medborgare knappast omnämns i läseboken. Edgren menar att en orsak till detta var att staten fortfarande var avogt inställd till idén om att alla genom rösträtt skall få delta i politiken.⁴⁸ Själva introduktionen av läseboken bör dock inte underskattas för skolväsendets fortsatta modernisering trots att den förespråkade traditionell luthersk tro.⁴⁹ Kjell Blücker har visat att den lutherska kyrkan i Sverige fram till mitten av 1800-talet betraktades som religionen i Sverige medan kyrkan därefter knöts till proto-nationalism eller patriotism och senare nationalismen. Därmed fortsatte kyrkan att vara en viktig del av samhället, men i en annan mening än tidigare, vilket namnet *Svenska kyrkan*, som började användas från slutet av 1800-talet, antyder.⁵⁰ Patriotismen blev tydligt inkorporerad i läseboken men kyrkan användes nu mer i syfte att stärka nationalkänslan, det vill säga i en slags instrumentell mening. Som Owen Chadwick har argumenterat värderade nationalismen från det sena 1800-talet ofta religionen, men av andra skäl än rent trosrättsliga. Man såg den i första hand som en del av det enhetliga nationella arvet. När religionsfriheten medgav möjlighet för flera trosuppfattningar att existera inom en och samma stats territorium försvårades religionens roll som enande faktor i nationen.⁵¹ Folkskolan kunde nu i stället skapa ny hemkänsla och likartade referensramar genom att lyfta fram nationen som ett övergripande hem och det gemensamma i språk och historia. En del av detta var den kyrkliga traditionen.⁵²

Historieundervisningen var ett av de främsta instrumenten i folkskolans nationsbyggande. I ämnet inlemmades även myter och traditioner, varav vissa hade religiösa konnotationer vars syfte var att bygga upp

48. Henrik Edgren, "Menige mans humaniora: centrala budskap i den första upplagan av Läsebok för folkskolan", i Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.) *Utbildningens kulturella och sociala historia: meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen* (Uppsala 2010) s. 121–124.

49. Inga-Lisa Petersson menar att utgivandet av läseboken, oavsett om det var avsikten eller ej, ingick i en demokratiseringsprocess. Inga-Lisa Petersson, *Statens läsebok* (Lund 1999) s. 7.

50. Kjell Blücker, *The church as nation: a study in ecclesiology and nationhood* (Frankfurt am Main 2000) s. 161f.

51. Owen Chadwick, *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (Cambridge 1993) s. 131.

52. Claesson (2004) s. 95. Talal Asad har hävdats att nationsbygget, helt eller delvis, hade ett religiöst ursprung vilket omformades i samhället. Talal Asad, "Religion, nation-state, secularism", i Peter van der Veer & Hartmut Lehman (red.) *Nations and religion: perspectives on Europe and Asia* (Princeton 1999) s. 184–186.

elevernas nationella identitet.⁵³ Patrik Hall menar att syftet med den nationella historien i folkskoleundervisningen var att skapa en ny, mer förädlad och nationellt sinnad medborgare. Grundtanken var således att höja den nationella andan bland de svenska medborgarna snarare än att ge en objektiv historieundervisning.⁵⁴

För att göra undervisningen i historia allmän återstod dock ett antal hinder för folkskoleinspektörerna. Ett problem var ännu i slutet av 1860-talet den begränsade omfattningen av historieundervisningen. Inspektören Henrik Emanuel Thorman påvisade att många elever endast gavs kunskap om den så kallade hedniska tiden eftersom de inte hann längre under sin skolgång. I stället borde de få mer undervisning i den egentliga tiden eller i mer modern historia. Den nya läseboken för folkskolan hade dock, menade han, gett en mer levande framställning av historien.⁵⁵ Vid en senare inspektion konstaterade Thorman att undervisningen nu oftare började med Gustav Vasa och fortsatte därifrån, vilket han ansåg positivt.⁵⁶ Ett annat problem var att historieundervisningen inte var tillräckligt intresseväckande. Enligt inspektör Hans Norborg borde man behandla historia "icke på det gamla torra lex-maneret, utan söka att lifva barnens intresse".⁵⁷ Ett vanligt argument var att historieundervisningen var alltför inriktad på kungar, årtal och detaljer, vilket inspektörerna ville förändra mot en mer sammanhängande kunskap om historien. Detta skulle medverka till en mer internaliserad förståelse av historien snarare än att lära in fakta utantill.

En svårighet, som flera inspektörer påtalade, var att föräldrarna varken uppskattade undervisningen i historia eller var beredda att finansiera inköp av böcker och material. Inspektör Fredrik Laurell påpekade att historieundervisningen visserligen ökade i omfattning men ännu inte helt hade kommit till sin rätt, "hvertill särskildt på landsbygden torde bidraga den omständigheten, att det ännu ej af allmogen uppskattas".⁵⁸ Han menade senare till och med att detta läroämne "uppskattas minst av alla".⁵⁹ En orsak var förmodligen, som inspektör Sven Fredrik Ekman

53. Telhaug och Mediås (2003) s. 62–64.

54. Patrik Hall, *Den svenskaste historien: nationalism i Sverige under sex sekler* (Stockholm 2000) s. 180f.

55. FSIB (1869–71) s. 16.

56. FSIB (1872–76) s. 34.

57. FSIB (1872–76) s. 58.

58. FSIB (1877–81) s. 12.

59. FSIB (1882–86) s. 15.

hävdade, att föräldrarna tämligen allmänt visade en "obenägenhet att skaffa sina barn nödiga böcker, mångenstädes till och med förmena sina barn att i skolan deltaga i den historiska undervisningen".⁶⁰ En omständighet var förmodligen svårigheten att förstå syftet med den nya undervisningen och hur utbildningen skulle kunna användas i praktiken. Eftersom barnen behövdes hemma i arbetet blev den medborgarfostrande och teoretiska kunskapen obegriplig för föräldrarna. Skäl som folkskoleinspektörerna anförde var oförmåga att se den allmänna folkbildningens värde, bristande engagemang från skolrådsledamöterna och en likgiltighet hos folket.⁶¹ Dessa argument tycks emellertid förlora i kraft mot slutet av 1800-talet då historieundervisningen hade fått en betydligt starkare ställning i folkskolan. En viktig orsak till att historieämnet till en början ansågs onödigt var att det inte ingick i folkskolans minimum utan sågs som en onödig extra pålaga.

Själva undervisningssättet relaterat till stärkandet av fosterlandskänslan med hjälp av historieämnet togs även upp till diskussion av flera inspektörer. Det är tydligt att man mot slutet av 1800-talet alltmer började se historieundervisningen i detta sken, vilket hade att göra med nationalromantikens intåg. Om undervisningen i historia bedrevs på rätt sätt, så att den innebar något annat än "en torr och ofta ofruktbar minneskunskap" om mer eller mindre kända personer, händelser och årtal, så skulle den kunna utgöra ett gott uppfostrande inflytande, menade exempelvis inspektör Gustaf Insulander.⁶² Ett liknande argument framfördes av Herman Emanuel Hermansson som menade att historia "för litet tjäna fosterlandskärlekens väckande och höjande".⁶³ Ernst Westberg menade vid samma tid att den kärlek till fosterlandet och dess stora händelser som historieundervisningen avsåg att väcka "kan icke genom en torr och abstrakt lärobok få väckelse och näring".⁶⁴ Det tycks således som om läroboken inte helt uppfyllde sitt syfte med avseende på stärkandet av nationalkänslan. Saken förefaller dock ha fått sin lösning i början av 1900-talet, då Carl Grimbergs *Sveriges historia för folkskolan* började användas, vilken var skriven i en betydligt mer populariserad och

60. FSIB (1877–81) s. 79.

61. Sjöberg (1996) s. 70f.

62. FSIB (1877–81) s. 110; se även FSIB (1882–86) s. 40.

63. FSIB (1887–92) s. 47; se även FSIB (1899–1904) s. 46.

64. FSIB (1899–1904) s. 91; se även FSIB (1887–92) s. 93.

lättillgänglig form.⁶⁵ Ordet fosterlandskärlek användes ofta av inspektörerna vid denna tid, vilket visar på att de såg potentialen hos läsebokens historiedel för medborgarutbildningens nationsbyggande och sökte stärka denna. Utökandet av undervisningen i medborgarämnena geografi och historia sågs som centralt av inspektörerna under perioden och utvecklingen gick mot en högre andel undervisade barn i dessa ämnen.

Folkskoleinspektionen och professionaliseringen av folkskolläraarnas roll

En med medborgarutbildningens utvidgning och dess förutsättningar sammanlänkad fråga är huruvida folkskolinspektionen medverkade till en professionaliseringsprocess för folkskollärarna från slutet av 1800-talet. Hannes Siegrist menar att en statsdefinierad profession framträdde under 1800- och 1900-talen som ett resultat av en *top-down*-professionalisering i flera europeiska länder. Nya statliga regleringar gjorde att särskilda kvalifikationer blev viktigare än de tidigare varit.⁶⁶ Enligt Hugh McLeod fanns det i Tyskland tydliga spänningar mellan prästerna och folkskollärarna rörande exempelvis frågan om den prästerliga inspektionen över skolan, men på samma gång fanns det en identifikation mellan kyrka och skola. På 1870-talet började dock den prästerliga inspektionen där ersättas av en statlig folkskoleinspektion vilket medverkade till en professionalisering av folkskolläraarnas roll.⁶⁷ I Norge fick folkskolan 1860 den dubbla uppgiften att tjäna både Gud och nationen, men skolinspektionens verksamhet bidrog till att lärarnas roll blev alltmer specialiserad.⁶⁸ I Sverige blev 1842 års folkskoleförordning en kompromiss, men statens folkskoleinspektion kom, enligt Tomas Englund, att fungera som en motvikt mot det kyrkliga inflytandet över skola och lärarutbildning från 1860-talet.⁶⁹

En avgörande förändring för folkskolans modernisering i Sverige var att folkskollärare så småningom tillsattes för att utföra undervisning som en huvudsyssla. Tidigare hade präster och klockare haft undervisning närmast som en bisyssla. Vid mitten av 1800-talet började lärarroll-

65. FSIB (1905–1910) s. 130. Boken utkom i fyra häften år 1906–1909.

66. Hannes Siegrist, "Professionalization as a process: patterns, progression and discontinuity", i Michael Burrage & Rolf Torstendahl (red.) *Professions in theory and history: rethinking the study of the professions* (London 1990) s. 194f.

67. McLeod (2000) s. 77f.

68. Telhaug och Mediås (2003) s. 85f.

69. Tomas Englund, "Tidsanda och skolkunskap", i Gunnar Richardson (red.) *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år 1842–1992*. (Stockholm 1992) s. 93f.

len särskiljas från tjänsten som klockare och präst och lärarens undervisningsskyldighet preciserades i folkskolestadgan.⁷⁰ Av detta skäl fanns det från 1860-talet möjlighet att ställa högre krav på undervisningen, vilket skedde med hjälp av folkskoleinspektionen. Förmodligen gjorde även denna omvända prioriteringsordning att själva undervisningen fick en allt viktigare ställning inom folkskollärartjänsterna. Växelundervisningen fick redan från 1860-talet ge vika för en klassundervisning, som så långt det var möjligt skulle utföras av läraren själv, samtidigt som fler lärare tillsattes. Syftet var att förbättra undervisningskvaliteten och metodiken så att eleverna inte endast lärde sig texter utantill utan blev mer involverade i förståelsen av ämnena.⁷¹ Folkskoleinspektörerna drev på denna utveckling genom sina regelbundna besök i skolorna. Som Nils Slunga påpekat tillämpades här en inspektion som innebar kontroll, granskning, kritik och uppföljning av verksamheten.⁷²

Bedömningen av folkskollärarnas undervisningsnivå och kunskaper

En central del i inspektörernas besök vid skolorna var att bedöma kvaliteten på lärarnas undervisning och kunskaper. I Hagunda med flera kontrakt i Uppsala stift uppgjorde inspektör Herman Emanuel Hermansson en detaljerad statistik över lärarnas insatser som går att följa under hela perioden 1881–1910, då han var verksam.⁷³ Tidigare hade inspektören endast gjort noteringar om situationen i dess helhet utan att uppgöra någon statistik. Det bör också tilläggas att inte alla inspektörer arbetade på samma sätt härvidlag. I de flesta kontrakt ledde noteringarna aldrig till någon tydlig statistisk sammanställning utan fungerade mer som ett sammanfattande helhetsomdöme av undervisningskvaliteten. Statistiken kunde vara ett sätt för en och samma inspektör att följa utvecklingen inom sitt kontrakt och var även en slags bedömning av deras eget arbete. Vid besöken i skolorna lät folkskoleinspektören lärarna ha undervisning och därefter förhörde han själv barnen. Det kunde även hända att inspektören tog över undervisningen i kursen för att

70. Sofia Persson, *Läraryrkets uppkomst och förändring: en sociologisk studie av lärares villkor, organisering och yrkesprojekt inom den grundläggande utbildningen i Sverige c. 1800–2000* (Göteborg 2008) s. 131, 154.

71. Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel: en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria 2* (Stockholm 1995) s. 500–504.

72. Nils Slunga, "Inspektion och examenskontroll som statliga styrinstrument", i Stig G. Norström & Gunnar Richardson (red.) *Utbildningshistoria 1908:188* (Uppsala 1998) s. 127.

73. En sådan statistik saknas i de övriga kontrakten i Uppsala stift för hela denna period.

demonstrera en metod som han ansåg borde användas. Slutligen hade han överläggningar med skolrådet om vad som i hans ögon borde ändras eller förbättras.⁷⁴ Därefter bedömde inspektören lärarens kunskaper och kompetens i undervisningssituationen.

TABELL 2: *Bedömningen av folkskollärarens insikter och skicklighet att undervisa i Hagunda m.fl. kontrakt 1881–1910*⁷⁵

År	Goda	Medelmåttiga	Under medel	Totalt antal
1881	83 (35%)	116 (49%)	36 (16%)	235 (100%)
1886	106 (40%)	131 (49%)	28 (11%)	265 (100%)
1892	117 (41%)	156 (54%)	14 (5%)	287 (100%)
1898	158 (50%)	147 (47%)	10 (3%)	315 (100%)
1904	183 (52%)	159 (46%)	8 (2%)	350 (100%)
1910	231 (60%)	137 (36%)	16 (4%)	384 (100%)

En vanlig kategorisering av lärarnas kunskaper och pedagogiska färdigheter var att indela deras prestationer i goda, medelmåttiga eller under medel. Även om det inte direkt framgår av berättelserna byggde bedömningen förmodligen på de generella instruktioner som gavs till folkskoleinspektörerna från ecklesiastikdepartementet.⁷⁶ Som vi kan se i tabellen ovan skedde en ökning av antalet lärare som betecknades som goda i Hagunda med flera kontrakt under den undersökta perioden, från 35 procent av folkskollärarna 1881 till 60 procent 1910. En dramatisk ökning ägde således rum under 30 års tid, vilket till stor del hade sin förklaring i folkskoleinspektörernas samverkan med folkskollärarna och deras uppmuntran att vidareutbilda och förkovra sig inom den praktiska undervisningen. Antalet medelgoda lärare minskade även från 49 procent år 1881 till 36 procent år 1910. Samtidigt minskade antalet lärare som betecknades som under medel från 16 procent 1881 till endast 4 procent 1910. I denna tabell är det utifrån folkskoleinspektionens berättelser tydligt att kvaliteten på folkskollärares undervisning ökade under perioden, vilket visar på en professionalisering bland lärarna.

74. Ekholm & Lindvall (2008) s. 44.

75. FSIB i Hagunda m.fl. kontrakt (1881–1910). Studien inleds året år 1881 eftersom inspektionsdistriktet då förändrades till sin omfattning.

76. I instruktionen ges en allmän bedömningsgrund där man uppger att lärarna med nit och ordentlighet skall sköta sitt kall utan att förhindras av andra sysselsättningar, att de skall leva ett oklanderligt liv samt att om lärarna varit tjänstlediga så skall de uppge skälen. Normalplanerna kunde också ge information om bedömningen av undervisningen utifrån de metodiska anvisningarna.

Inspektörernas bedömningar ger också en indikation om vad som ansågs viktigt i lärarrollen. Berättelserna innehåller utförliga kommentarer om lärarnas kvalitet och detaljerade exempel på olika brister som borde åtgärdas. En vanlig anmärkning var att lärarna saknade erfarenhet i undervisningen. Denna brist var dock inte med automatik kopplat till lärarens ålder och tjänsteår, utan hade snarare att göra med otillräckliga pedagogiska färdigheter och att många av lärarna på 1860-talet till stor del fortfarande var självlärda.⁷⁷ När det gällde lärarnas undervisningssätt menade däremot inspektör Johan Petter Westin redan 1866 att folkskolan på senare år gått "icke så obetydligt framåt". Undervisningen hade förbättrats genom att den "den tanklösa utanläsningen har måst mer och mer vika för en undervisning, som afser utvecklingen af barnens själsförmögenheter och en mera lefvande kunskap".⁷⁸ Förmågan att läsa ur bok var inte längre inskränkt till en mekanisk färdighet, utan relaterades även till en korrekt språkfärdighet och träning av liknande uttryck, så att de som genomgick folkskolan fick lättare att på egen hand fortsätta sin bildning.⁷⁹

Vikten av att läraren frigjorde sig från en stel och alltför lärarcentrerad ordning framfördes ofta under den undersökta perioden, särskilt under dess senare del. Inspektör Ernst Westberg menade år 1904 att: "En svår men ytterst viktig sak vid all undervisning är att uppöfva barnens förmåga af själfständigt arbete. I detta hänseende märkes ofta rätt stor skillnad mellan olika lärare [...] Att lära barnen >tänka långa tankar< undervisningens svåraste konst" var ett viktigt mål men utgjorde fortfarande en stor utmaning för lärarna.⁸⁰ En förändring i pedagogiken som inspektörerna sökte genomföra med hjälp av folkskollärarna var just avskaffandet av den monotona läsningen, som skulle ersättas med verkliga insikter i det som lästes.⁸¹ Detta var ett sätt att göra eleverna mer indragna i det nationella dramat.

En granskning skedde även av lärarna där exempel gavs på sådana som inte ansågs uppfylla kraven på god undervisning. Inspektör Johan Albert Dahlström menade exempelvis att den lärare som inte skötte sitt kall på ett tillfredsställande sätt utan i stället "blifva med hvarje år, hvarje

77. FSIB (1864–66) s. 147.

78. FSIB (1864–66) s. 53.

79. FSIB (1864–66) s. 53.

80. FSIB (1899–1904) s. 108.

81. Mellberg (1996) s. 82.

termin mera oduglig [...] bör, der han sjelf icke märker eller kännes vid sin svaghet och underhaltighet, ju förr desto hellre, af skolrådet påminnas att lemna rum åt en värdigare, samvetsgrannare förmåga".⁸² Det förekom också att lärare var håglösa i sitt arbete och skötte det på rutin. Särskilt var detta fallet för dem som inte hade seminarieutbildning, hade personliga problem såsom sjukdom eller alkoholmissbruk eller saknade fallenhet för läraryrket. En orsak kunde även vara att folkskollärarna var tvungna att stärka medborgarämnena trots motstånd från sockenmän och befolkning, vilket säkert tärde säkert på krafterna hos vissa av dem. En annan anledning till bristande kvalitet bland äldre lärare var att det till en början inte fanns någon pensionsmöjlighet, vilket gjorde att vissa lärare fortsatte att arbeta i alltför hög ålder.⁸³

För att förbättra undervisningskvaliteten och få nya intryck uppmanades lärarna av folkskoleinspektörerna att delta i andra lärares undervisning. Enligt Carl Oscar Roos kunde man inte nog framhålla:

nyttan af, att lärarne och lärarinnorna i ett skoldistrikt få sig dagar anvisade att under läsåret besöka och afhöra undervisningen i hvarandras skolor. Detta eger rum i Gefle och i Thorsåker och har säkert mycket bidragit till den större skicklighet och enhet, hvarmed undervisningen i dessa församlingars folkskolor bedrifves.⁸⁴

Den praktiska undervisningen var av stor vikt. framhöll inspektörerna, ännu viktigare än intellektuell förmåga. Pedagogiskt-praktiskt anlag, ständig självkritik och plikttrogen ihärdighet betydde mer för lärareverksamheten än framstående intellektuell begåvning och omfattande teoretiska insikter, framhöll Richard Norén.⁸⁵ En möjlighet till vidareutbildning som föreslogs var auskultering vid undervisningen på seminariet i Uppsala. Landstinget beviljade ett mindre anslag för lite mer erfarna folkskollärare att under en månads tid åhöra undervisningen vid övningskolan på seminariet i Uppsala.⁸⁶ Att delta i andra folkskollärares undervisning kunde ge nya impulser i den egna undervisningen och fördjupning i teoretiska och pedagogiska perspektiv, vilket möjliggjordes under tillfälliga vistelser vid seminarierna.

82. FSIB (1867–68) s. 36.

83. FSIB (1882–86) s. 19.

84. FSIB (1867–68) s. 56.

85. FSIB (1882–66) s. 83.

86. FSIB (1872–76) s. 40.

Folkskollärarnas utbildningsnivå och lärarkårens utökning

Nära förbunden med folkskollärarnas undervisningskvalitet var den teoretiska utbildning de fick ta del av vid seminarierna. Vid seminarierna uppstod en utpräglad seminarieanda och lärarkultur som formade lärarna i deras fortsatta uppdrag. Enligt Mats Sjöberg var en avklarad folkskollärarexamen beviset på att studenten hade klarat den första prövningen. Den andra bestod i att prövas genom att få en lärartjänst och därmed komma ut i verkligheten. Därefter skedde en kontinuerlig prövning i utförandet av arbetet genom folkskoleinspektionen.⁸⁷ Trots de flera år långa studierna för folkskollärarexamen omtalade man i bildade kretsar ironiskt folkskollärarnas kunskaper som halvbildning.⁸⁸ Folkskollärarna ansågs inte ha några exklusiva kunskaper och saknade anknytning till vetenskaplig verksamhet. Deras ambitioner och strävanden förlöjligades därför i form av karikatyrer och ironi i tidningar. Å andra sidan fick de till följd av sin formella utbildning och spridandet av medborgerlig patriotism utstå kritik från befolkningen i den lokala socknen för att gå i överhetens ledband.⁸⁹ Folkskoleinspektörerna medverkade mot denna bakgrund till att höja den professionella självkänslan bland folkskollärarna genom att uppmuntra till teoretisk vidareutbildning. Att tydliggöra kompetensen blev särskilt angeläget då lärarkåren började växa i antal i slutet av 1800-talet.

TABELL 3: *Antal lärarinnor/lärare i Hagunda m.fl. kontrakt 1881–1910*⁹⁰

År	Lärare i folkskolan	Lärare i mindre folkskolor	Lärare i småskolan
	kvinnor/män	kvinnor/män	kvinnor/män
1881	9/109	32/14	56/15
1886	13/118	34/8	78/4
1892	26/125	38/6	99/7
1898	35/129	41/2	124/4
1904	47/138	39/2	139/4
1910	61/143	38/1	164/2

87. Mats Sjöberg, "Den andra prövningen: kommunen, lokalsamhället och det goda folkskollärarskapet", i Ann-Kristin Högman, Lars Pettersson & Sune Åkerman (red.) *Samhällsbyggare i närmiljön: kvinnliga och manliga folkskollärares insatser i det lokala samhällslivet 1860–1960* (Uppsala 2010) s. 132f.

88. Sixten Marklund, "Läraren i skolan: utbildning och yrkesambitioner", i Gunnar Richardson (red.) (1992) s. 148.

89. Henrik Meinander, "The role of the schoolteacher in the making of a civic society: two cases from the grand duchy of Finland", i Sirkka Ahonen & Jukka Rantala (red.) *Nordic lights. education for nation and civic society in the Nordic countries, 1850–2000* (Helsingfors 2000) s. 96.

90. FSIB i Hagunda m.fl. kontrakt 1881–1910.

I Hagunda med flera kontrakt kan vi i ovanstående tabell genom folkskoleinspektörernas berättelser följa utvecklingen av andelen lärare/lärarinnor i de olika skolformerna under perioden 1881–1910. Andelen lärare i småskolan av det totala antalet lärare ökade under perioden från 30 till 41 procent. I folkskolan ökade andelen lärarinnor från endast 8 procent 1881 till 30 procent 1910. Samtidigt ökade andelen lärarinnor i småskolan från 79 till hela 99 procent. En liknande tillväxt skedde av andelen lärarinnor i de mindre folkskolorna – en skolform som fungerade som ett komplement till den egentliga folkskolan. Utvecklingen hade att göra med den feminisering av lärarkåren som ägde rum under samma period. Det var främst statsfinansiella skäl som låg bakom den stora ökningen av antalet småskolor eftersom arbetskraften var billigare och därmed mer attraktiv för stat och kommun. Enligt Christina Florin blev småskolan en nödlösning och en fattigmodell i syfte att få folkskolan billigare och lättare accepterad.⁹¹ En småskollärlarinna tjänade 1878 300 kronor i årslön medan en folkskollärare tjänade 500–600 kronor, men skillnaderna mellan män och kvinnor inom respektive lärargrupp ökade därefter. År 1898 kunde lönen för en folkskollärare vara 1 500 kronor, för en folkskollärlarinna 1 100 kronor och 650 kronor för en småskollärlarinna.⁹² Folkskoleinspektören Fredrik Lundgren menade samma år att lönerna borde ”förstärkas med ytterligare en lönegrad och mera betydande förbättring av småskolelärarinnornas villkor”.⁹³

Det hade blivit möjligt för kvinnor att tjänstgöra inom folkskolan redan år 1859 men till en början var det nästan uteslutande som småskollärlarinnor. En orsak till detta har i internationell forskning ansetts vara att kvinnor, med sina förmenta moderliga egenskaper, ansågs bättre lämpade att arbeta med små barn – något som dock också begränsade deras möjligheter till ytterligare vidareutbildning och karriär.⁹⁴ Denna utvidgning av modersrollen var enligt Christina de Bellaigue en del av en kvardröjande ideologi enligt vilken kvinnor sågs som ansvariga enbart för hushållet och barnen.⁹⁵ Kvinnorna här var i högre grad oexa-

91. Christina Florin, *Kampen om katedern: feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (Umeå 1987) s. 40–42.

92. Svensk Läraretidning 1898 n:o 45, s. 716.

93. FSIB (1893–1898) s. 58.

94. Regina Cortina & Sonsoles San Román, "Introduction", i des., *Women and teaching: global perspectives on the feminization of a profession* (New York 2006) s. 6f.

95. Christina de Bellaigue, "The development of teaching as a profession for women before 1870", *The historical journal* 44:4 (2001) s. 966.

minerade men hade genomgått landstings- eller småskoleseminarium, vilket var ett krav från 1878. De manliga folkskollärarna drev på denna utveckling i syfte att förvara sin roll som lärare åt de äldre eleverna och pojkklasserna, vilket gav männen såväl högre lön som bättre villkor. Vid folkskolläraryrkesseminarierna hade däremot de kvinnliga eleverna högre utbildningsnivå, men trots att de i betydligt högre utsträckning klarade inträdesproven premierades de manliga sökandena ofta vid antagningen.⁹⁶ Svårigheterna till trots innebar läraryrket en möjlighet för kvinnor att försörja sig själva och det fungerade därmed som en förberedelse för kvinnors bredare intåg på arbetsmarknaden. Lärarinnorna fungerade i den lokala kontexten dessutom som förebilder för andra kvinnor som önskade förvärvsarbete.⁹⁷

Inspektörerna arbetade för införandet av fler skolor och fler lärare för att inte elevantalet skulle bli alltför högt per lärare, men en negativ sideeffekt kunde då bli att oexaminerade lärare anställdes i alltför hög utsträckning, vilket bland annat framhölls av Johan Albert Dahlström.⁹⁸ I det undersökta materialet verifieras detta av att antalet examinerade vid folkskolläraryrkesseminarierna inte ökade utan i stället sjönk något, från 50 procent år 1881 till 47 procent år 1910. I statistik över antalet kvinnor och män som innehade lärarbefattningar i Sverige kan det noteras att kvinnorna år 1881 utgjorde 56 procent av lärarkåren i dess helhet medan de år 1911 hade stigit till 71 procent av det totala antalet.⁹⁹ Av den ovanstående statistiken i Hagunda med flera kontrakt kan vi utläsa att en ännu större ökning ägde rum från 41 procent år 1881 till 64 procent år 1910, vilket bekräftar den generella utvecklingen. I städernas folkskolor översteg dock andelen folkskollärarinnor 50 procent redan på 1880-talet.¹⁰⁰ På landsbygden var utvecklingen mera gradvis, som i Hagunda med flera kontrakt där motsvarande andel då var 8 procent.

Inspektörerna verkade inte bara för utökandet av antalet lärare utan också för att så många som möjligt utexaminerades från folkskolläraryrkesseminariet för att höja nivån på lärarkåren även om verksamheten var

96. Perioden 1896–1900 nekades över 30 % av de kvinnliga sökande antagning trots avklarad prov medan motsvarande andel var 5 % för männen; Florin (1987) s. 114.

97. Ann-Sofie Ohlander och Ulla-Britt Strömberg, *Tusen svenska kvinnoår: svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid* (Stockholm 2008) s. 156f.

98. FSIB (1864–66) s. 146.

99. Sveriges officiella statistik: folkskolorna år 1911 (Stockholm 1914) s. 53.

100. Florin (1987) s. 58.

förenad med svårigheter. En märkbar skillnad fanns mellan de äldre och de yngre lärarna av vilka de senare ofta var bättre bevandrade i de pedagogiska och metodologiska aspekterna av undervisningen. Inspektör Richard Norén framförde denna tanke:

Såsom naturligt är, råder bland de examinerade härutinnan märkbar skillnad mellan de äldre och de yngre, eller mellan dem, som genomgått seminarierna under deras första skede, och dem, som blifvit examinerade på sista årtiondet. I synnerhet framträder denna åtskilnad i afseende på det metodiska förfaringsättet, hvarutinnan de äldre i allmänhet stå betydligt efter de yngre.¹⁰¹

Norén erkände samtidigt att det fanns framstående undantag, och att flera av de äldre lärarna gjorde stora ansträngningar att följa med sin tid och tillgodogöra sig råd och anvisningar.¹⁰² Hans Norborg menade att de flesta lärarna var inspirerade i sitt kall, och att, med undantag för några äldre "af ålder förnötta", så föreföll de flesta lärare ta allvarligt på sitt kall; särskilt gällde detta de som nyligen hade avslutat sin seminarieutbildning.¹⁰³ De yngre seminarieutbildade lärarna ställdes således ofta upp som ett positivt exempel på god utbildningsnivå i kontrast till äldre och oexaminerade lärare.

Vid seminarierna fanns möjlighet att inhämta ytterligare kunskap om undervisningsmetoder och nyare betraktelsesätt vid längre eller kortare vistelser. Därför menade inspektörerna att lärarna i första hand borde examineras vid ett seminarium till vilket det även fanns räntefria lån att söka. Inspektör Gustaf Insulander framhöll att landstinget verkade för att det skulle finnas räntefria lån åt dem som var elever vid något av folkskoleseminarierna och förband sig att tjänstgöra en viss tid vid skolorna inom länet.¹⁰⁴ Fredrik Laurell visade på möjligheten att delta i auskulteringskurser under sommarferierna för att förbättra sin skicklighet. Sedan 1883 fanns det under fyra veckor av sommarferierna möjlighet att delta i auskulteringskurser, vilket ett antal folkskollärare hade gjort i syfte att förkovra sig i praktisk undervisning och nyare pedagogiska

101. FSIB (1872–76) s. 107.

102. FSIB (1872–76) s. 108.

103. FSIB (1869–71) s. 70.

104. FSIB (1882–86) s. 70.

metoder.¹⁰⁵ Deltagande vid auskulteringskurserna var således en väg för lärarna att förbättra sina kunskaper inom pedagogikens område och samtidigt uppehålla en lärartjänst.

Man samlades även till folkskolläarmöten på stifts- och länsnivå vilka leddes av stiftets biskop eller folkskoleinspektörer och dit namnkunniga personer inbjöds som talare. Dessa möten var i huvudsak så kallade fortbildningsmöten men bidrog också till att organisera folkskollärarna.¹⁰⁶ Folkskoleinspektörerna kallade också själva regelbundet till regionala möten med folkskollärarna. Syftet var att ge instruktioner i undervisning och att utföra olika övningar. Inspektören Gustaf Insulan-der framhöll 1892 att 22 sådana möten hade hållits i hans kontrakt sedan den sista inspektionen år 1886. Ett medeltal av 29 lärare och lärarinnor hade deltagit i mötena. Han menade att "[d]ylika mindre möten synas mig medföra vida större praktiskt gagn för skolan än de större med deltagare från flera församlingar, i hvilka skolorna ofta arbeta under mycket olika förhållanden".¹⁰⁷ Även inspektör Justus Wockatz lyfte fram att distriktsmöten hade hållits på flera orter i Hälsingland. Dessa möten hade varat i två dagar och upptogs till halva tiden av småskolans angelägenheter och till den andra halvan av folkskolan. Lektioner hölls av lärare och inspektören belyste själv undervisningen genom att ge exempel på övningar.¹⁰⁸ Vid sidan av folkskolläraernas egna sammanslutningar och möten inbjöd inspektörerna alltså till möten för att uppmuntra lärarna i deras professionella utveckling.

Även när det gällde den teoretiska kunskapen var det, enligt inspektörerna, av vikt att lärarna underhöll sin bildning under tjänstgöringen. Ett sätt att uppmuntra detta var att lärarna gavs förslag på lämplig litteratur under seminarietiden. Inspektör Ernst Westberg menade att det vore bra om lärarstudenterna fick anvisning på lämpliga böcker för självstudium och en handledning. Det var nämligen vanligt att lärarna vid inspektionsbesöken frågade om råd för införskaffande av dylik litteratur.¹⁰⁹ Detta underströks av inspektör Carl Edquist, som menade att läraren under hela sitt liv borde fortsätta att förkovra sig inom sitt område:

105. FSIB (1882–86) s. 20.

106. Åke Isling, "Lärarna organiserar sig" i Gunnar Richardson (red.) (1992) s. 163f.

107. FSIB (1887–92), s. 97.

108. FSIB (1893–98), s. 138.

109. FSIB (1899–1904), s. 107.

För att meddela en god och intresseväckande undervisning fordras ju med nödvändighet, att läraren har så pass trängt in i sitt ämne, att han kan frigöra sig icke blott från läroboken utan äfven från det tvång, som bristande kunskap vid undervisningen alltid verkar, och därmed lägga in sin personlighet i de frågor, som behandlas. Men i detta afseende skulle aldrig den bästa seminarieutbildning kunna göra till fyllest. Lärarens 30-åriga tjänstgöring måste vara en 30-årig studietid.¹¹⁰

Betoningen på fortsatt vidareutbildning inom pedagogik och metod efter avslutad seminarieutbildning var mycket tydligt markerad från inspektörernas sida. En folkskollärare blev aldrig färdig med sin utbildning. Inspektörerna bidrog genom dessa uppmaningar till att höja kunskapsnivån bland lärarna.

Sammanfattande slutsatser

Det kan konstateras att folkskolan började utvecklas mot en bredare medborgarutbildning från slutet av 1800-talet med hjälp av folkskoleinspektionens arbete och den utökning som skedde av medborgarämnenas geografi och historia. I Hagunda med flera kontrakt fördubblades andelen barn som undervisades i dessa ämnen i slutet av 1800-talet. Andelen barn som undervisades i katekesen minskade medan biblisk historia ökade däremot sin andel. Denna förskjutning mellan kristendomsämnen visar även på en sekularisering av skolans undervisning då biblisk historia var ett mer allmänt inriktad ämne än katekesen. Introduktionen av *Läsebok för folkskolan* välkomnades av inspektörerna eftersom den bidrog till nationsbyggandet. Den lutherska tron betonades fortfarande i läseboken men nu utifrån en mer patriotisk synpunkt som ingående i det svenska, historiskt enhetliga arvet. Inspektörerna verkade aktivt för historieämnet genom att bland annat uppmuntra till en mer intresseväckande undervisning och till att ämnet användes för att stärka fosterlandskänslan. Att förändringen i utbildningen kunde genomföras var dock till stor del även en följd av folkskollärarnas enträgna arbete i de lokala socknarna.

Även professionaliseringen av folkskollärarna gynnades av folkskoleinspektionens verksamhet. De områden som här särskilt har granskats

110. FSIB (1899–1904), s. 65.

är lärarnas undervisningskvalitet och utbildningsnivå. Enligt inspektörernas bedömningar i Hagunda med flera kontrakt ökade andelen folkskollärare som ansågs ha god kvalitet nästan med det dubbla från 1881 till 1910. Olika åtgärder presenterades även löpande på hur brister kunde åtgärdas i skolundervisningen. Antalet lärare ökade också kraftigt mellan 1881 och 1910, och den största ökningen stod lärarinnorna för inom samtliga skolformer. En delförklaring tycks vara att kvinnorna i högre grad var oexaminerade och att småskolor ofta inrättades i stället för egentliga folkskolor. Antalet examinerade folkskollärare höll sig dock på ungefär samma nivå under hela perioden. Inspektörerna verkade dock för att fler examinerade lärare skulle anställas i syfte att förbättra undervisningen. De verkade även för bättre ekonomiska villkor och höjda löner för folkskollärarna. Inspektörerna uppmuntrade vidare lärarna att medverka vid skollärarmöten liksom i auskulteringskurser vid seminarierna för att förbättra den pedagogiska kunskapen. Deltagandet i dessa möten bidrog även till att stärka folkskollärarkåren som helhet.

Avslutningsvis kan framhållas att de empiriska forskningsresultaten har visat att införandet av en folkskoleinspektion i Sverige medförde stora förändringar för det svenska utbildningssystemet över tid, i likhet med nordiska länder som Norge och Finland och europeiska länder som Tyskland. Oliver Zimmers teori om ett nationsbygge som sker i samverkan mellan lokal och central nivå har visat sig överensstämma väl med den växelverkan som fanns mellan folkskollärare och folkskoleinspektörer i Sverige i deras gemensamma arbete för ett moderniserat utbildningsväsende. Gradvis infördes på folkskoleinspektionens uppdrag en utökning av ämnesundervisningen, vilken implementerades lokalt av en för uppgiften allt bättre rustad lärarkår. Folkskolestadgans intentioner började således förverkligas på allvar från 1860-talet, 20 år efter att beslutet om dess införande ursprungligen tagits. Moderniseringen av folkskolan innebar att en nationellt inriktad medborgarskola så småningom kom att ersätta den äldre och kyrkligt inriktade katekesskolan.

School inspection and the modernization of the elementary school in Sweden 1860–1910

The elementary school has often been ascribed a decisive role in the modernization process that took place in Sweden from the middle of the nineteenth century. The school inspection that was instituted in 1861, and whose purpose was to improve and harmonize teaching, had an important role in this development. International research has pointed to a connection between school inspection and modernization of school teaching in many countries. In Sweden, however, the practice of inspection has not been explored at any length related to the educational changes. This article investigates the role of the school inspection in the modernization of the elementary school in Sweden during the period 1860–1910 through the inspection reports from the diocese of Uppsala.

The investigation shows that school inspectors performed an important function in the development towards a broadened citizen education when the number of pupils taught in history and geography grew while religious catechism teaching was reduced in favour of biblical history. Another finding is that the inspectors contributed significantly to the professionalization and strengthening of the professionalization of elementary school teachers. This took place through regular evaluations of teaching and the encouragement of teachers to participate in elementary school teaching seminars.

Keywords: Sweden, nineteenth century, history of education, elementary school inspection, elementary school teachers, modernization, nation building, professionalization.